

Zeitschrift: Romanica Raetica
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 23 (2020)

Artikel: Elemaints d'üna grammatica cumparatistica dal rumantsch : idioms e rumantsch grischun
Autor: Arquint, Jachen Curdin
Kapitel: L'adjectiv
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-880982>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 11.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

118 L'adjectiv

l's po far la differenza tanter adjectivs chi han la funcziun da **qualifichar il nomen**

bell'ora
buna saira
nüvel cotschen
noschas vistas
liongias frais-chas

ed adjectivs chi **determineschan il nomen**

mias manetschas
quista saira
quels cumpogns etc.

Schi's sorta da tals criteris, schi's poja distinguer

adjectivs qualificativs
adjectivs determinativs.

La differenziaziun para dad esser güstifichada cun quai cha'ls adjectivs qualificativs as cumportan sintacticamaing in ün oter möd co ils adjectivs determinativs.

119 Ils adjectivs qualificativs

Da püt da vista sintactic as poja constatar cha la qualificaziun dal nomen as preschainta in duos möds

in funcziun attributiva
in funcziun predicativa.

Funcziun attributiva

üna buna pigna
üna bella pigna
üna pigna choda.

Funcziun predicativa

La pigna es choda.
La pigna es fraida.
La bavroula da la pigna am para brav choda.

Distincziuns e cunvegnas terminologicas

120 Pro la **funenziun attributiva** as poja constatar cha l'adjectiv po esser piazzà davant o davo il nomen.

l's discuorra da:

- **anteposiziun** da l'adjectiv – adjectiv piazzà davant il nomen
- **postposiziun** da l'adjectiv – adjectiv piazzà davo il nomen.

121 Pro la funcziun **predicativa** as distingua

- **copula**
- **predicativ.**

	copula	predicativ
<i>La pigna</i>	<i>es</i>	<i>choda.</i>

La copula, da sia vart, po esser

- **püra**
- **lexicalisada.**

La copula püra es rapreschantada dal verb *esser*.

La copula lexicalisada es rapreschantada da verbs chi han la funcziun da liar sintacticamaing **in listess möd sco il verb** *esser*, ma chi espriman implü eir üna valur **semantica specifica**, p. ex.:

gnir, restar, parair, as preschantar, as sentir, as tschantar etc.

Per illustrar ün pèr frastas valladras cun copulas lexicalisadas

Andri nu vegn svelt stanguel cun chaminar.

I sun e restan sparmalats.

Tina nu para güst inchantada.

Las mattas s'han preschantadas leidas e cuntaintas.

No ans vain sentits pac bainvis.

Tanta Mica s'ha tschantada tuot sdrenada.

Annotaziun

Per incleger plü bain cha la funcziun sintactica da la copula es **la listessa** ch'ella saja püra (*esser*) o lexicalisada (il verb collia e transporta a listess temp eir ün sen specific) vala la spaisa da s'imaginar chi's vess l'incumbenza da preschantar il schema per la funcziun predicativa. Suot copula (v. d. il verb chi ha la la funcziun da colliar nomen ed adjectiv) figüressan lura il verb *esser* ed üna intera glista da verbs chi collian il subject e l'adjectiv in listessa maniera sco *esser*, ma chi transportan eir ün aspet semantic.

In sursilvan es il **sentimaint per la funcziun predicativa plü sviluppà co in tschels idioms**, cun quai cha **la funcziun predicativa** vain marcada pro'l **masculin singular** generalmaing eir sül **chomp morfologic**.

El ei tut surstaus.
El para tut surstaus.
Il sulegl ei zuppau_s davos las neblas.
Prudent_s eis el adina staus.
Esser cuntent_s vala bia.
Pauper_s quel ch'ei mai cuntents.

122 Il princip da concordanza tanter nomen ed adjectiv

Da la structura dal latin nan cugnoscha eir il rumantsch – insembel cun tschellas linguas neolatinas – in princip la concordanza tanter nomen ed adjectiv. Cun oters plets: l'adjectiv s'adatta al nomen per quai chi riguarda **il gener ed il nomer**.

latin

VILLA ANTIQUA
MILES GLORIOSUS
PUERI CONTENTI
TERRAE INCOGNITAE

talian

una città interessante
un libro noioso
storie infinite
biblioteche ricchissime

rumantsch

vall. *cudeschs interessants*
surm. *calours targlischaintas*
suts. *egna stupenta (h)istorgia*
surs. *ina biala casa*
rg *in bun medi*

l's po observar cha quist princip vala in rumantsch pel **adöver attributiv**. I dà però cas specials ingio cha'ls adjectivs sun invariabels.

Illa funcziun predicativa as preschainta il princip da la concordanza in möd plü complex.

In sursilvan es d'observar, sco manzunà, l' **-s predicativ** pro la fuorma dal **masculin singular**. In E as poja constatar, per part, illa lingua discurrida dal **territori Martina – Ramosch** cha la concordanza **nu vain resguardada**.

123 La concordanza da l'adjectiv in funcziun attributiva

Illes exaimpels qua sura illustreschan la situaziun in general. Interessants sun il cas dad ün pêr **adjectivs invariabels**. Üna gruppa da quels tocca dal püt da vista sincronic pro la **sintaxa affectica**.

124 *clap, clepper*, derasà in E, viv in C ed in S

Impè da dir

Ella ha fabbrichà üna chasuna

po gnir tschernü l'expressiun

Ella ha fabbrichà üna clap chasa.

Oters exaimpels

vall. *Ün clap maschina
Üna clap impreschiun
Ün hom pitschnin e mal gradgià /
ün clap duonnun vaiva spusà ...*
surm. *En clap neiv*
suts. *Egn clap vatga*
surs. *In clap um
In clap vacca.*

Illes exaimpels muossan cha *clap* as mouva illa zona grischa tanter nomen cul sen da 'toc', 'fessel', 'trama' ed adjectiv cul sen da 'fich grond'. La vart substantivica as fa viva, in cas ingio cha **l'artichel resta masculin**, eir schi's tratta d'ün **nomen** o **substantiv feminin** (exaimpels 1, 5, 6, 7). La vart adjectivica es secundara e dominescha, scha *clap* nun ha ingüna influenza sül artichel (üna *clap chasa*, üna *clap impreschiun*). I para ch'in E saja *clap* plü adjectivic co in C ed in S (cf. DRG 3, 687, e voc. pratics). *Clap* po eir gnir rinforzà e's preschainta lura sco *clepper*.

Impè da dir

Martina nun es sgüra cun scriver e fa custapuns,

as poja dir

Martina nun es amo sgüra cun scriver e fa clepper custabs.

- 125 *schnat, schnetter*, viv in ladin, spor. in surm. *snat* chi, sco cha quai po esser pro expressiuns affecticas, exprima cha alch saja da paca (sic!) importanza.

Impè da dir

Men nun ha fat atenziun e s'ha dat ün grond tagl

as poja dir

Men nun ha fat atenziun e s'ha dat ün schnetter tagl.

Eir *schnat* para dad esser dvantà pür secundarmaing adjectivic. Seguond HWR 735, deriva *schnat* dal tirolais *Schnotz* cul sen 'grond toc' (*charn o pan*).

- 126 *ter*, derasà in E

Impè da dir

*Quista buscha ha ün pais vaira grond o magari grond
El ans ha fat spettar magari lönch*

as poja dir

*Quista buscha ha ün ter pais
El ans ha fat spettar üna ter pezza.*

l's doda però eir fuormas sco

Claudia es fingià üna ter(a) matta

sper

*Quels chi servivan aint illa chamonna dal Jamtal d'eiran ter kerlis;
bod da far temma.*

La fuorma *ter* po gnir spiegada sco scurznida da *inter*. La fuorma accordada es plüchöntsich rara.

Las grammaticas normativas nomnan tuottas eir cas sco

- 127 lad. *inandret*, surm. *anandretg*, surs. *endretg*, *aparti*
illa categoria dals adjectivs invariabels.

Schi's prouva da rimplazzar p. ex. *inandret* cun ün sinonim as riva sainza lönch stübgjar a *in uorden, en uorden*; in talian as dschessa *in gamba, in ordine*.

L'adöver adjectivic para dad esser secundar, eir in quists cas.

Il listess vala per

- 128 vall. *bunmarchà*, put. *bunmarcho*, surm. *bunmartgea*, suts. *bunmartgieu*, surs. *bienmarcau*.

In sursilvan es la fuorma invariabla (tal. *a buon mercato*) e vain suvent cumbinada culla preposiziun *da*, p. ex. *calzers da bienmercau* (SPESCHA, Gramm.). Eir in surmiran è'la invariabla. In sutsilvan ed in ladin muoss'la concordanza, v. d. cha la fuorma es incletta sco cumplettamaing adjectivica.

- 129 Interessant es l'adöver da *plain, plein*

üna chasa plain antiquitats
hotels plein deivets
in text plein sbagls.

Ils trais exaimpels muossan ün **adöver da colliaziun** da l'adjectiv invarià. El pudess sainz'oter gnir rimplazzà in sia funcziun p. ex. tras la preposiziun *cun*

üna chasa cun bleras antiquitats
hotels cun bia deivets
in text cun blers sbagls o *ün text be sbagls*
in text spir sbagls.

Quists exaimpels muossan quant flexibla cha la lingua es. Singuls plets pon müdar categoria e pon gnir dovrats in ün möd special, cun novas funcziuns (*plain, plein*) o mantgnair la caratteristica da lur funcziun primara (*inandret, endretg*) eir in lur funcziun secundara.

- 130 In connex culla concordanza sun da manzunar ils adjectivs *bler, bia, pac, pauc, pover* chi han la tendenza da gnir dovrats **sainza concordanza** in lur fuormas dal **masculin plural**, in C ed in S eir in fuormas dal feminin plural.

vall. *quai d'eira avant bler ons*
surs. *bia gadas*
las bia vischnauncas
bia bialas canzuns
vall. *pac paurs*
i sun pover diavels
surs. *pauc informaziuns.*

In quists cas as poja as dumandar schi'd es güstifichà cha la grammatica normativa tils manzuna o tils tolerescha. In general nu chattan ils grammaticists per bö'n dad entrar sün tals cas. L'autur da quista preschantaziun s'ha decis da tils manzunar e tolerar (Vierv 1964, 94). Il motiv es stat cha quels chi imprendan rumantsch vegnan confruntats cun talas fuormas fich frequentas aint il minchadi da la lingua discurredda. Id es in mincha cas radschunaivel dad indichar la fuorma cun concordanza sco regla e da dar **spazi a las nüanzas** cha las fuormas sainza concordanza pon cuntgnair.

In sursilvan es la fuorma invariada da *bia* la regla sper las fuormas variablas (cf. SPESCHA, Gramm., 378). Eir *pauc* invarià es acceptà. Sch'inchün – influenzà da l'adüs dal pled discurre – douvra üna tala fuorma in scrit nu stuves quai gnir resguardà sco incorrect.

131 L'-s predicativ in sursilvan

Il cas il plü cugnuschü per quai chi riguarda la concordanza dals **adjectivs qualificativs** es sainza dubi l'uschè dit **-s predicativ masculin singular in S.** l's dà da sai cha'l fenomen cumpiglia eir il **particip passà**.

Exaimpels (seguond SPESCHA, Gramm.)

Siu frar pign stat nuidis persuls a casa.
El ei staus malsauns.
Prudentis eis el adina staus.
Quel ei pli sperts che quei ch'ins crei.

Ils filologs notan, fascinats, chi's tratta dal püt da vista diacronic da **l'-s masculin al nominativ dal latin** chi s'ha mantgnü in sursilvan.

FRATER ERAT SOLUS IN VILLA.

L'interpretaziun diacronica po vairamaing fascinar. Dal püt da vista sincronic as preschainta il fenomen eir in ün möd tuottafat particular. l's pudess formular uschea

grazcha a l'-s predicativ distingua **il sursilvan** sper **il masculin ed il feminin eir amo üna fuorma neutrala o impersonala**

<i>El stat segir buns per mei.</i>	masculin
<i>Quella casa ei cotschna.</i>	feminin
<i>Quei ei bi ed emperneivel.</i>	neutral o impersonal.

Cun quai chi's po documentar sainza fadia cha'l rumantsch ha la tendenza da marcar in sia structura sintactica l'opposiziun

persunal vs. impersonal
persunal vs. neutral

as pudessa formular l'ipotesa cha **l'-s predicativ s'haja mantgnü** uschè bain in sursilvan, **impustüt pervi** ch'el s-chaffischa la pussibilità da

marcar l'opposiziun manzunada

eir morfologicamaing

sün ün chomp ter vast.

A verer bain as preschainta nempe la funcziun predicativa sco fenomen magari frequaint. Quai as poja constatar, eir schi's resguarda be las cumbinaziuns cun **adjectivs qualificativs**. Schi's considerescha eir amo las cumbinaziuns culs **particips passats**, schi's vezza chi s'ha dachefar cun ün fenomen fich frequaint.

Exaimpels pel adöver impersonal-neutral

*«In resti sco ti, sto nuotta saver tut», ei stau la risposta (DEC. 2).
Cur ch'els ein stai ent'il liug
eis ei vegniu dus viandonts per quella via (ibid.).
Cura ch'ei gliei stau vargau quels siat onns (ibid.).
Gliei stau ina liunga via (ibid.).
Ier ei stau radunonza dils geniturs (CADRUVI/CADUFF).*

Ils detagls da l'adöver sun descrits e documentats in SPESCHA, Gramm., e gnaran trattats, in princip, eir in connex culla funcziun verbala.

La funcziun predicativa as preschainta qua o là cun ün'ellipsa da la copula

Pauperss quel ch'ei mai cuntents.

Cun quist tip da construcziun chi lascha d'art la copula *ei – paupers ei quel ch'...* – s'esa sintacticamaing daspera a **l'opposiziun**. La funcziun apposiiziunala es parainta culla funcziun predicativa, ma ella appartegna ad ün proceder situà illa lingua scritta.

Exaimpels

Tras las rudialas, enramadas de plum, entra la glisch (G. FONTANA).

Havend il sgr. spus, penetraus della raschun, satisfatg a ... (Glogn).

Dedesta tut cun tun sonor

Dil frontsches romonsch, cantauss da cor (G. C. MUOTH).

Id es interessantissem da verer cha la fuorma cun **-s** pro'l vers da MUOTH es gnüda introdüta da SEP MUDEST NAY dal 1938. L'autograf da MUOTH muossa üna fuorma sainza -s, ma cun üna comma.

Dil fronsch romonsch, cantau de cor!

La fuorma sainza **-s** vain reprodüta eir ill'ediziun dal 1945, ma na plü separada cun comma

Dil fronsch romontsch cantau da cor.

Schi's dumonda a Sursilvans da dir spontanmaing che fuorma chi saja quella currainta, schi's tschüffa suvent la reposta cha quai saja quella cun **-s**.

Quist ultim exaimpel po far verer cha'l cunfin tanter la funcziun attributiva da la funcziun apposiziunala es labil. L'adüs variescha, eir scha la funcziun apposiziunala es üitada impustüt in üna lingua scolada, dovrada in möd consciaint.

132 La fuormaziun dal feminin dals adjectivs qualificativs

Sco regla fundamentala per tuot ils idioms po valair la fuormla

il segn dal feminin es **-a**.

Tuot tenor la structura fonetica da l'adjectiv daja svilups specials chi pon pertocker la pronunzcha o be la scripziun.

133 Pronunzcha

Adjectivs chi sincopeschan

E		<i>crettaivel</i>	<i>crettaivla</i>
		<i>debel</i>	<i>debla</i>
		<i>ester</i>	<i>estra</i>
		<i>miser</i>	<i>misra</i>
C	surm.	<i>pitschen</i>	<i>pitschna</i>
		<i>cotschen</i>	<i>cotschna</i>
	suts.	<i>oter</i>	<i>otra</i>
		<i>svizer</i>	<i>svizra</i>
S		<i>pauper</i>	<i>paupra</i>
		<i>viscal</i>	<i>viscla</i>
rg		<i>flaivel</i>	<i>flaivla</i>
		<i>liber</i>	<i>libra</i>

Ils exaimpels muossan cha la sincopa pertocca impustüt adjectivs in **-el**, **(-al)**, **-en**, **-an**, **-er**, s'inclegia cun desinenza atonica.

Adjectivs chi sonoriseschan il consonant final

E		<i>larg</i> (pron. -ch)	<i>largia</i>
put.		<i>lung</i> (pron. -ch)	<i>lungia</i>

Adjectivs chi palataliseschan

E	<i>sabi</i>	<i>sabgia</i>
put.	<i>sulvedi</i>	<i>sulvedgia</i>
	<i>superbi</i>	<i>superbgia</i>

Adjectivs chi indürischan il consonant

S	<i>agen</i>	<i>atgna</i>
	<i>pign</i>	<i>pintga</i>
	<i>sogn</i>	<i>sonsga</i>

Las indicaziun qua sura sun da resguardar sco indicaziuns da princip. Chi chi's vuol infuormar in detagl consultescha las grammaticas normativas.

134 Scripziun

Adjectivs chi dumondan da reduplicar il consonant final

lad.	<i>bel</i>	<i>bella</i>
	<i>dret</i>	<i>dretta</i>
surm.	<i>luc</i>	<i>lucca</i>
	<i>gret</i>	<i>gretta</i>
surs.	<i>plat</i>	<i>platta</i>
	<i>rut</i>	<i>rutta</i>
	<i>tschiec</i>	<i>tschocca</i>

La reduplicaziun pro'l feminin as basa sco chi para sün models ortografics e na sül möd da pronunzchar. Per regla nu's scurnischa la pronunzcha dal vocal da l'adjectiv passond dal masculin al feminin. La pronunzcha nu po dimena esser la causa da la reduplicaziun.

Acusticamaing percepibla es la reduplicaziun dal fonem «l» a meis savair bod be a Guarda ed a Ftan ingio cha p. ex. la fuorma *bel*, *bella* gniva – e vain casualmaing amo – pronunzchada cun ün «l» retroflex. Quai nu vuol dir oter co chi's pronunzcha «l» plazzond il piz da la lengua sün ün punct plü inavo dal «tschêl sura da la bocca», ün pa sco in inglais.

Il sutsilvan, cun sia soluziun ortografica giuvna, desista suvent da la reduplicaziun, cun quai cha'l vocal vain pronunzchà al masculin ed al feminin in möd «lung».

Cler cha ün tal proceder per fixar la scripziun prodüa cas arbitraris. Oter nu's poja declerar ch'in ladin as scriva *stip* – *stipa*, 'steil', in surs. *step* – *steppa* 'schwül, dumpf'. Il cas *stip*, cun ün -p-, in ladin, vain resguardà sco «excepciun»(!).

135 Adjectivs chi redüan la consonanza dubla al feminin

La prüma mità dals ons 1950/60, cun preparar ils dicziunaris rumantsch-tudais-chs da la Lia Rumantscha, es gnü formulà üna regla per **fuormar il feminin** chi postulescha chi nu detta üna cumbinaziun **2 listess consonants + 1 consonant**, cha in quel cas dvainta quai **1 + 1**.

Dimena

lad.	<i>chazzer</i>	<i>chazra</i>
	<i>mellen</i>	<i>melna</i>
	<i>pluffer</i>	<i>plufra</i>
	<i>prosem</i>	<i>prosmä</i>
surs.	<i>mellen</i>	<i>melna</i>
	<i>magruttel</i>	<i>magrutla</i>
	<i>svizzer</i>	<i>svizra</i>

Acut d'eira dvantà il problem in connex culla pussibilità da dar spazi al rumantsch eir süllas bancanotas e culla formulaziun in rumantsch per 'Schweizerische Nationalbank'. In ladin d'eira üsit il feminin *svizzra*, in sursilvan *svizzera*. La LR ha lura propost la seguainta soluziun: *Banca Naziunala Svizra* e da dovrar il **surmiran** per scriver las cifras. Quella soluziun ha valü fin chi'd es gnü introdüt il rg.

Dal rest ha il rumantsch grischun surtut la regla. Eir pel rumantsch grischun vala: *mellen – melna, pluffer – plufra, svizzer – svizra*.

Chi sa scha, in scoula, nu vain'la nomnada qua o là «la regla plufra»?
Be per tilla tgnair adimaint plü bain!

136 La graduaziun dals adjectivs qualificativs

Sco las linguas neolatinas ha eir il rumantsch sviluppà ün **sistem analitic** per la graduaziun da l'adjectiv. Il sistem correspuonda ad ün princip da structura da la sintaxa rumantscha, v. d. la lingua tschercha da s-chaffir fuormas transparentas chi vegnan inclettas sainza difficultats, chi's basan sün ün' **analisa concreta da la percepziun**.

Il latin s'inserviva – dal rest sco hoz il tudais-ch – da suffixs per graduar, p. ex.

PULCHER	PULCHER <u>I</u> OR	PULCHERR <u>I</u> MUS
<i>schön</i>	<i>schö<u>n</u>er</i>	<i>schö<u>n</u>ste</i>

Il sistem suffigal appartegna ad ün dals princips da structura dal sistem morfologic e sintactic dal latin. Da quel sistem daja amo ün pèr relicts eir in rumantsch. Tschertüns fan part dal sistem rumantsch e vegnan regi-strats sco «fuormas irregularas» aint illas grammaticas normativas. Oters sun avant man be plü sco fuormas singulas.

In rumantsch as preschainta hoz la graduaziun in tuot ils idioms ed in rg in möd sumgliaint. L'exaimpel vallader cul adjectiv *grond*, in fuorma masculina, po illustrar la situaziun.

positiv	cumparativ	superlativ
		<i>il plü grond</i>
<i>grond</i>	+ plü <i>grond</i>	co
	= uschè <i>grond</i>	sco
	- main <i>grond</i>	co
		<i>il main grond</i>

- 137 Las particlas dal cumparativ per indichar parità (=) correspuondan al tudais-ch *gleich* – **wie** e's preschaintan uschea

vall. uschè – sco	surm. schì – scu	surs. aschi – sco
put. uschè – scu	suts. aschi – sco	rg uschè – sco

Las particlas dal cumparativ chi cumpognan la disparità (+ / -) correspuondan al tudais-ch *-er* – **als** (*schöner als*; *weniger schön als*) e's preschaintan uschea

superiurità

vall. plü – co	surm. pi – tgi	surs. pli – che
put. pü – cu	suts. ple – ca	rg pli – che

inferiurità

vall. main – co	surm. manc – tgi	surs. meins – che
put. main – cu	suts. mains – ca	rg main – che

Las particlas chi cumpognan il superlativ sun las seguaintas

superiurità

vall. <i>il plü</i>	surm. <i>igl pi</i>	surs. <i>il pli</i>
put. <i>il pü</i>	suts. <i>igl ple</i>	rg <i>il pli</i>

inferiurità

vall. <i>il main</i>	surm. <i>igl manc</i>	surs. <i>il meins</i>
put. <i>il main</i>	suts. <i>igl mains</i>	rg <i>il main</i>

- 138 In E es la cumbinaziun da particlas chi markeschan il cumparativ *plü* – *co* / *main* – *co* / *uschè* – *sco*; *pü* – *cu* / *main* – *cu* / *uschè* – *scu* daspö almain ün mez tschientiner in ün stadi da labilità.

La labilità sorta da la seguonda particla: *co / cu / sco / scu*. La lingua discurreda ha la tendenza da **generalisar las fuormas** vallader *sco*, puter *scu*. Las fuormas *co*, *cu* stan per perder la funcziun ch'ellas vaivan e vegnan rimplazzadas fich suvent da las fuormas cul **sch-** protetic. Quai vala per **tuot las funcziuns** da *co* e *sco*.

Il **sch-** protetic ha suvent la funcziun da rinforzar e dad intensivivar, p. ex., *bajöz* > *sbajöz*, *ballucher* > *sballucher*, *bognar* > *sbognatschar*, *buttatsch* > *sbuttatschada*, *canizza* > *scanizzar*, *gniffa* > *ir in schgniffas*, *müravaglia* > *schmüravaglia* per indichar be ün pêr exaimpels chi's po chattar facilmaing cun far üna glista da plets **s + consonant** a basa d'ün dicziunari rumantsch ladin-tudais-ch. JACQUES GUIDON, *Nuschella*, 2019, intensivescha *sönantà*, 'schlaftrunken' e douvra *schsönantà* (s'inclegia eir in assonanza a *sfilappa* da la prüma lingua)

*Il resun dal sain da di sfilappa
sur l'uclan via, amo schsönantà.*

Id es fich bain pussibel cha'l **sch-** in *co / cu* da l'interrogativ saja gnü surtut e saja dvantà dominant cul bsögn d'intensivar la particla chi introdüa la dumonda.

Scu vo ke? es in puter, discurrend, la fuorma «üsiteda». In vallader as doda: *Co vaja?* e *Sco vaja?* Ün sper tschel (s'inclegia, sper l'impraist *Hescha's guot? Hasch bun?*). E lura, per analogia, s'ha gnieuà aint il **sco / scu** eir in connex cul cumparativ chi exprima disparità.

Eir scha la scoulas as dan ün'enorma fadia, sgüra daspö ils ons 1930–40, schi nu gratiarà quai da mantgnair la differenziaziun resguardada sco correcta (preschantada suot cif. 136) per quai chi riguarda l'adöver da las particlas dal cumparativ illa lingua discurreda dal minchadi.

- 139 Per la cumbinaziun **il plü + adjectiv** dal superlativ daja duos posiziuns pussiblas.

il traget il plü terribel postposiziun cun repetiziun da l'artichel

il plü terribel traget anteposiziun.

Oters exaimpels

lad.	<i>il cudesch il plü interessant las plü bunas vias ils dis ils plü fraids</i>
surm.	<i>igl martgea igl pi grond dall'Europa</i>
suts.	<i>igl scolar igl ple viv da sia classa</i>
surs.	<i>ils pli gronds sforzs il pli ventireivel carstgaun igl um il pli enconuschent</i>

La postposiziun **cun repetiziun da l'artichel** es pussibla cun **tuot ils adjectivs qualificativs**.

L'anteposiziun vala in princip pels adjectivs qualificativs chi vegnan anteposts eir al positiv. I dà però differenzas d'adöver seguond ils idioms.

La repetiziun obligatoria da l'artichel pro la postposiziun correspuonda al model dal frances. Il talian s'inserva d'ün sistem sainza repetiziun da l'artichel

fr. *l'exposition la plus intéressante*

tal. *l'esposizione più interessante.*

- 140 Las fuormas sinteticas da la graduaziun s'han mantgnüdas in tuot ils idioms. La tendenza da la lingua da tillas rimplazzar tras fuormas structuralmaing «regularas», v. d. analiticas, es evidainta. I nun es d'invlidar cha las fuormas sinteticas valan **be** pel cumparativ e pel superlativ da **superiurità**. In tschels cas, per exprimer l'egualità o l'inferiurità, existan be las fuormas analiticas. Fuormas sinteticas sun dimena dovrablas be parzialmaing. Las grammaticas normativas sustegnan la posiziun da las fuormas sinteticas.

In Engiadina as poja registrar sper las fuormas analiticas amo las seguaintas fuormas sinteticas

<i>bun</i>	<i>meglder, megltra</i>	<i>il meglter</i>
<i>nosch, mal</i>	<i>pêr, pês</i>	<i>il pêr, il pês</i>
<i>pitschen</i>	<i>minder</i>	<i>il minder</i>
<i>grond</i>	<i>mêr</i>	<i>il plü grond</i>
<i>bler</i>	<i>daplü</i>	<i>il plü bler</i>
<i>pac</i>	<i>damain</i>	<i>il plü pac.</i>

Las fuormas sinteticas da la cumparaziun da *nosch, pitschen, grond* sun **restrettas** in lur vitalità ed in lur adöver.

El es pês co il plü scelerat.
Pel minder sbagl sigl'la per ajer.
La mêr part da la lavur es fatta.

In surmiran vegnan adüttas las seguaintas fuormas sinteticas

<i>bung</i>	<i>migler, miglra</i>	<i>igl migler</i>
<i>schlet</i>	<i>mender, mendra</i>	<i>igl mender</i>
<i>bler</i>	<i>daple</i>	<i>igl pi bler</i>
<i>pac</i>	<i>damanc</i>	<i>igl pi pac,</i>

in sutsilvan

<i>bien</i>	<i>miglier, miglra</i>	<i>igl miglier</i>
<i>mal</i>	<i>pier</i>	<i>igl pier</i>
<i>schliet</i>	<i>mender, mendra</i>	<i>igl mender.</i>

In sursilvan vegnan registradas

<i>bien</i>	<i>meglier, megliera</i>	<i>il meglie</i>
<i>mal (schliet)</i>	<i>mender, mendra</i>	<i>il mender</i>
<i>mal</i>	<i>pir</i>	<i>il pir</i>

SPESCHA, Gramm., remarcha in quist connex laconicamaing: »Las fuormas regularas vegnan era duvradas.« Lura indicha'l cha per *pli schliet* as douvra plü suvent *mender* co *pir* ed intimescha: »Ins duei preferir las fuormas sinteticas: *meglier, mender, pir.*»

Eir pro'l rumantsch grischun as poja registrar tendenzas a favur d'ün **sustegn preventiv** per las fuormas sinteticas. A la p.110 dal *Curs da rumantsch grischun*, 1986, as poja leger: «Beachten Sie, dass 'besser' nicht *pli bun* sondern *meglier, meglra*, und 'schlechter' nicht *pli nausch*, sondern *mender, mendra* heisst». Trais ons plü tard exprima LANGENSCHIEDTS Wb. rtr. üna posiziun main stricta. Là vegnan manzunadas las fuormas analiticas **sper** las fuormas sinteticas.

141 Fuormas na inseridas aint il sistem da graduaziun

Id es indichà dad adüer ün pêr exaimpels per sclerir da che chi's tratta. Insai as sorta d'ün **püt da vista diacronic**.

<i>exteriur</i>	<i>superiur</i>
<i>inferiur</i>	<i>ulteriur</i>
<i>interiur</i>	

Schi's prouva da fuormar fresas cun talas fuormas, schi's vezza chi s'ha dachefar cun elemaints da la lingua scolada

ils anteriurs scolars da la Scoula chantunala
il Rain posteriur, ulteriuras remarchas
scoulas superiuras
il gimnasi inferiur etc.

Mantgnond il püt da vista diacronic as poja registrar eir superlativs chi sun insai relicts dal sistem suffigal latin

extrem
intim.

Els nu vegnan plü resentits sco superlativs, dimpersè trattats sco tuot tschels adjectivs. I vegnan eir graduats.

Seis ami il plü intim.
Gian es il plü extrem da tuot meis cumpogns.

Eir l'adjectiv

principal

s'ha preschantà d'incuort a la televisiun spontanmaing in fuorma graduada

il plü principal es cha ...

- 142 Il superlativ fuormà cun **il plü + adjectiv** s-chaffischa **üna relaziun** cun otras indicaziuns (da qualità, da quantità, etc.), suvent na manzunadas explicitamaing, e vain perquai nomnà suvent **superlativ relativ**.

L'exposiziun la plü interessanta

es, **implicitamaing** *l'exposiziun la plü interessanta* in **congual cun otras**. In *congual*, p. ex., *cun quellas chi han gnü lö l'inviern passà*, p. ex. *a Tavo*.

A quist superlativ relativ (ad alch) vain oppost il **superlativ absolut**, fuormà in rumantsch p. ex. cun

fich, fetg + adjectiv o
adjectiv + suffix **-ischem, -issim**.

Impè dal term superlativ absolut vain dovrà jent il term **elativ**. In quista preschantaziun da la grammatica vain l'**elativ** trattà sco ün fenomen dapersai. Quai voul dir ch'el nu vain miss in connex cul superlativ fuormà cun *il plü + adjectiv*.

143 L'elativ

In tuot as poja registrar var ses proceders da basa per fuormar l'elativ. Ils mezs in adöver sun

- adverbs intensifichants + adjectiv
- adjectiv + suffix *-ischem, -issim*
- cumbinaziuns cun nomens qualificants (trais variantas)
- conguals fixes o libers
- repetiziun da l'adjectiv e adjectiv + adjectiv in fuorma intensivada da prefixs.

- 144 Ils adverbs intensifichants, i's pudess eir discuorrer dad intensifichadurs, ils plü frequaints sun

lad.	<i>fich, fichun, da nar, infernal, ourdvalt, schmalajà, schnuavel, sten, sul, terribel, zuond</i>
surm.	<i>fitg, zont, resch</i>
suts.	<i>fetg, mur, teribel, tut, resch, sgarschevel, zund</i>
surs.	<i>aschi, dubel, fetg, resch, snueivel, stermentus, terribel, totalmein, tut etc.</i>
rg	fuormas analogas a quellas dals idioms.

Cun quai cha la fuormaziun da l'elativ tocca pro la sintaxa affectica daja adüna darcheu nouvs intensifichadurs plü culurits e plü concrets. Las fuormas dialectalas in tudais-ch sun forsa amo plü craftaivlas co quellas dal rumantsch. I nun es da star stut, scha'l rumantsch tillas surpiglia qua o là tale quale. La fuormaziun da l'elativ sur intensifichadurs es ün proceder viv e frequent.

- 145 Il proceder cul suffix es dovrà damain, ma po gnir resguardà sco vital. In talian è'l fich vital e, **dürant il temp da stret contact** dal rumantsch scrit cul talian, varà il talian sustgnü quista varianta da l'elativ in rumantsch.

lad.	<i>ün charischem cumpogn üna decisiun da grondischma importanza</i>
surm.	<i>en grondissim plascheir</i>
suts.	<i>egn sontgissim parpiest</i>
surs.	<i>mia carissima mamma Maria sontgissima</i>
rg	<i>charischem</i>

Annotaziun: Questas furmas n'èn dentant betg uschè frequentas.

- 146 Cumbinaziuns cun nomens qualifichants sun tipicas e fich vitalas.

Tipus 1: **Nomen qualifichant feminin al singular** + nomen qualifichà

surm.	<i>en fermezza cumpogn ena scortezza femna</i>
suts.	<i>egn noschira carstgàn egna fardaglia notg</i>
surs.	<i>ina buontad suppa in bellezza maletg</i>

Quist tipus da proceder per dar expressiun a l'elativ in möd affectic **nun es derasà in E**.

In C ed in S rapreschainta el üna **soluziun ourdvard interessanta**. El s'in-serva da **l'effet elativic** chi resulta cun **substantivar l'adjectiv**. L'adjectiv exprima ün semantissem per uschè dir «neutral». La substantivaziun til **rinforza ed intensivescha**

<i>ferm – fermezza</i>	<i>freid – fardaglia</i>
<i>scort – scortezza</i>	<i>bun – buontad</i>
<i>nosch – noschira</i>	<i>bi – bellezza</i>

Il substantiv surpiglia l'anteposiziun da l'adjectiv. Il sistem es simpel e **fich expressiv**.

Tipus 2: Nomen qualificà + **nomen qualificant al plural**

lad.	<i>üna via stipüras</i> <i>ün mantel lunghezzas</i>
surm.	<i>en concert gailiras</i> <i>en de caleiras</i>
suts.	<i>egn tat vigliadüiras</i>
surs.	<i>in unviern navaglias</i> <i>ina notg ferdaglias.</i>

Id es tuottafat cler cha quist tipus s'inserva dal **plural sco intensifichadur** affectic (cf. cif. 116 «Il plural cun funcziun elativa»). Quist tipus da l'elativ vain dovrà jent e consciantamaing.

Tipus 3: **Nomen qualificant + da** + artichel indefini + nomen qualificà o (plü rar): nomen qualificà + da + (artichel indefini +) nomen qualificant

lad.	<i>üna maschina d'ün hom</i> <i>ün aungel d'üna fliunza</i> <i>ün striun d'ün redschissur</i> <i>üna stüva d'üna bellezza – üna stüva da bellezza</i>
surs.	<i>in cavagl d'ina femna</i> <i>in pleder d'in um</i> <i>in bov d'in curtaun</i>

Eir in tudais-ch as poja chattar stizis da quist proceder in fuormas sco «ein Genie eines Filmemachers». La lingua expressiva dovrà jent quist tipus d'elativ.

147 Conguals fixes o libers

I nu fa star stut ch'üna lingua caracterisada fermamaing da l'adöver discurre muossa üna gronda varietà sün quist chomp (cf. ils dialects svizzer-tudais-chs). Quai es il cas eir pro'l rumantsch. Il proceder es vital e frequent.

lad.	<i>trid sco il puchà</i> <i>nar sco üna s-chella</i> <i>suord sco üna platta</i> <i>vegl sco la crappa</i> <i>viv sco la puolvra</i>
surm.	<i>anniclo scu en tgang</i>
suts.	<i>spert sco la bischa</i> <i>stino sco egn botsch</i>
surs.	<i>alv sco la neiv</i> <i>ferms sc'in cavagl</i> <i>liung sco igl onn dalla fom</i> <i>pli tups che liungs</i>

- 148 Simpla **repetiziun da l'adjectiv** e tipus adjectiv + adjectiv in fuorma intensivada

Impustüt il rinforz cun ün adjectiv in fuorma intensivada es fich expressiv, ma na fich frequent.

lad. *bletsch cregn*
 inamurà cot
 marsch pitoc
 nar narraint
 nüd raclüd
 vegl vegliuord
 vöd vödischem.

Pel sursilvan vegnan indichadas eir repetiziuns simplas

in car car pop
in nausch nausch giavel.

Talas fuormas sun dovradas in tuot ils idioms.

- 149 Prefixs

Quist proceder, fich viv in tudais-ch, as derasa vieplü eir in rumantsch. Sco prefixs as praistan sco in ladin eir in tuot ils idioms impustüt *stra-* (< EXTRA) e lura eir *extra-*, *mega-*, *super-*, *ultra-* etc.

La lingua discurreda spontana es fich flexibla. In tuot il territori rumantsch as poja dudir eir ils prefixs dal dialect tudais-ch: *uu-*, *huora-*, surtuts tale quale, per fuormar elativs.

vall. *Ella ha huora bels chavels!* (Scuol 2015)

Ün autur sco ARNO CAMENISCH pudess sainz'oter s'inserir da tals proceders per render il colorit da la lingua da giuvenils.

- 150 Ils proceders sintactics per fuormar l'elativ descrits pels idioms vegnan surtuts eir in rumantsch grischun, tuot tenor la derivanza idiomatica da quel o quella chi redigia ün text. Cun quai cha'ls texts prodüts in rumantsch grischun cumpiglian impustüt il chomp infuormativ ed amministrativ vala quai specialmaing per proceders chi nun han da chefar culla sintaxa affectica.

151 La posiziun dals adjectivs qualificativs in funcziun attributiva

La posiziun da l'adjectiv qualificativ in funcziun attributiva es ün tema chi para da fascinar e paschiunar als Rumantschs. I nu darà ingüns temas grammaticals chi sun gnüts trattats cun plü grond impegn e cun tala paschiun ils ons 70–90 dal 20avel tschientiner.

Pel sursilvan publichescha ISIDOR WINZAP dal 1981 ün stüdi extais: *La posiziun digl adjectiv en romontsch*.

In Engiadina s'exprima e's paschiunescha il ravarenda RUDOLF NICULIN BEZZOLA (1917–2004) in numerus artichels da gazetta sur da la posiziun ch'el resguarda sco giavüschabla per l'adjectiv qualificativ in ladin. El s'impegna cun fervenza per la **postposiziun**. La discussiun infinita, qua o là absurda, dà andit al romanist DUMENIC ANDRY da scriver üna satira ourdvert divertenta ch'el publichescha in *Roba da tschel muond* (2002). Eir ün aspet da la grammatica rumantscha!

l's po constatar cha la posiziun da l'adjectiv qualificativ in funcziun attributiva es ün chomp dal rumantsch ingio cha **l'adöver spontan e l'adüs** sun daspö decennis **instabels** per tscherts cas.

Las linguas neolatinas cugnuoschan la **postposiziun sco cas general e l'anteposiziun sco cas special**. In frances nu daja blers cas da malsgürezza. Oter es quai in talian ingio chi's po remarchar cha l'anteposiziun, dovrada per metter in evidenza la caracterisaziun, gioda gronda simpatia e dvainta daspö il davoguerra vieplü frequentata.

In **tudais-ch es l'anteposiziun** la norma per l'adjectiv qualificativ in funcziun attributiva

<i>interessante Studien</i>	<i>stüdis interessants</i>	<i>interessants stüdis</i>
<i>krumme Beine</i>	<i>chommas tortas</i>	<i>tortas chommas</i>
<i>alte Freunde</i>	<i>amis vegls</i>	<i>vegls amis.</i>

Remarchas

- *interessants stüdis* – nu fa fadia cul adöver affectic da l'adjectiv per metter in evidenza la caracterisaziun e per constatar cha'ls stüdis nu sajan propcha bricha lungurus;
- *tortas chommas* – vain resenti sco ester ed incorrect;
- *vegls amis* – cun anteposiziun, correspuonda a l'adöver; l'anteposiziun fa ressortir cha'ls amis as cugnuoschan daspö ons ed ons.

Sco chi muossan quists exaimpels as preschainta la posiziun da l'adjectiv attributiv, sco fingià constatà, in blers cas sco instabla o, a dovrar ün term positiv, sco flexibla. In oters cas exprim'la nüanzas precisas. I dà però eir cunfins. I dà cas ingio cha be üna posiziun vain resentida sco pussibla.

- 152 Sco in tschellas linguas neolatinas es l'anteposiziun üsitada per divers **adjectivs cuorts cun nüanzas da subjectività affectica**. In E es l'anteposiziun main derasada co in C ed S.

lad.	<i>üna buna tschaina ün bel di</i>
surm.	<i>en schlet barat en spert cumpogn</i>
suts.	<i>egna bûna peta egn beal cudesch</i>
surs.	<i>in vast local ina biala matta ina promta risposta</i>

In üna contribuziun divertenta *Ün stüpid code* (Chal. ladin 2019) – chi tematisescha la situaziun seccanta chi po nascher pervi ch'üna cumbinaziun da cifras + evtl. custabs nu voul gnir adimaint – giouva GÖRI KLAINGUTI cul adöver affectic da l'adjectiv antepost

*schmaladieu code
tottel code
pluffer code*

e culla postposiziun chi fuorma ün bel cuncontrast cun seis güdicat definitiv ed objectivant

*code infam
code stüpid
codes tottels.*

- 153 L'anteposiziun es üsitada in tscherts cas da **fuormlas fixas**

lad.	<i>stimada radunanza cun perfetta stima cun amiaivels salüds</i>
surs.	<i>la ludeivla vischnaunca da Trun la venerabla claustra</i>

- 154 In princip as poja constatar cha eir be üna **minima nüanza** da caracterisaziun **subjectivanta** po pussibiltar l'anteposiziun da l'adjectiv.

*Grit l'inviern ha tut la mütscha
invidond l'alba chapütscha
sün ils ots, tant spert è' i (P. LANSEL).*

DUMENIC ANDRY suppuona cha l'impuls per l'anteposiziun da l'adjectiv *alb* saja stat la rima: *mütscha – chapütscha*. Fat es però cha la posiziun insolita – «pellegrina» – da l'adjectiv s-chaffischa ün muond animà, subjectiv, chi sugerischa ün'atmosfera «da parabra».

Oters cas

chommas cuortas
chotschas cuortas
ün cuort mumaint
roba da cuorta dürada.

Al mumaint cha l'adöver da *cuort* dvainta **temporal** e tras quai **subjectiv** as stoja far quint cull'anteposiziun.

Implü

in cavagl vegl
ina veglia historia

La nüanza subjectiva es da resguardar sco impuls per l'anteposiziun.

Da las jadas, impustüt schi's tratta dad adjectivs derivants da particips passats, dvainta l'aspet subjectiv uschè ferm ch'el cumpiglia **tuot l'unità**, q. v. d. il nomen e l'adjectiv.

In ladin as discha

<i>üna duonna ostinada</i>	ma	<i>ün ostinà <u>schani</u></i>
<i>ün hom orientà</i>	ma	<i>ün orientà <u>diavel</u></i>
<i>ün mat disperà</i>	ma	<i>üna disperada <u>creatüra</u></i>

Il **substantiv** da character **affectic** – *schani, diavel, creatüra* – han l'effet cha **l'intera unità adjectiv+nomen** tschüffa üna nüanza affectica, da möd cha l'adjectiv vain antepost.

155 Tscherts adjectivs müdan sen – **sen propri** – **sen figurativ** – tenor la posiziun

Exaimpels pel ladin

<i>üna schoppa insalada</i>	es fatta cun massa bler sal
<i>ün insalà chamuotsch</i>	es ün chamuotsch chi vain a cuostar bler o chi ha cuostü bler (chasti?)
<i>ün pajais pover</i>	ün pajais chi nun es rich
<i>ün pover muond</i>	üna situaziun chi'd es da cumplondscher

156 L'anteposiziun **retorica** es plüchöntscha rara, ma ella as lascha documentar:

O morta mort, poust tü'm fer temma ... (G. B. FRIZZONI).
... rassegneda preparaziun a la mort ... (Z. PALLIOPPI).

- 157 **L'anteposiziun es bloccada** o – cun oters peds – la postposiziun es obligatoria, scha l'adjectiv attributiv **vain specifichà** plü detagliadamamaing.

Tipus: ün bun hom ma: ün hom bun sco ün toc pan.

- 158 La lingua administrativa, ma eir la lingua litterara muossan d'ürant il 19avel tsch. la tendenza da dar spazi a l'anteposiziun. Id es da suppuoner cha l'anteposiziun, sco posiziun insolita, gniva resentida sco eleganta ed esclusiva. In ladin ha quai d'ürà fin circa dal 1950.

... *la nunspitgada viseta* (T. HALTER).

el refüset da'ns dar la domandada satisfacziun (archiv Surtasna 1895).

... *las allegadas perdüttas* (ibid.1904).

... *munits cun la vugluda plainipotenza* (ibid. 1955).

Scripturs chi voulan sugerir l'atmosfera da la lingua da plü bod fan adöver da quista tendenza. In ladin es quai manifest in tschertas passadas da la prosa da CLA BIERT, in sursilvan as chatta il listess proceder pro GUGLIELM GADOLA.

- 159 Adonta da l'adöver varià da l'anteposiziun nu's das-cha laschar our d'ögl cha **la gronda part dals adjectivs** vegnan postposts in funcziun attributiva

lad.	<i>üna maisa quadrata s-charpas bletschas üna chapütscha alba</i>
surm.	<i>igl mang struptgia la stad passada</i>
suts.	<i>vegn talian egn auto nov</i>
surs.	<i>il lungatg romontsch la religiun cristiana aua currenta in vestgiu isau</i>

Il exaimpels muossan cha'ls adjectivs postposts han la funcziun da caracterisar il nomen in **möd objectivant**.

La postposiziun nun es però uschè stabla ch'ella füs buna da resister a l'influenza dal model tudais-ch.

Il model tudais-ch fuorma nemp **la basa** per la gronda part da las comunicaziuns chi vegnan fattas illas **medias rumantschas**. I nun es da star stut cha'l model da basa tudais-ch favurisescha l'anteposiziun da l'adjectiv in

rumantsch bod sainza cha redacziuns o moderaziuns piglian nota da quai chi capita. L'ocasiun per **interferenzas a basa dal model tudais-ch** es per uschè dir perfetta.

Rapportond da la fabrica d'üna punt nouva a Schluein *Construir la punt sper la via, betg sin la via* (november 2017) discuorra il moderatur vallader da la RTR da

<i>la veglia punt</i>	seguond il model	<i>di alt Bruck</i>
<i>la nouva punt</i>	seguond il model	<i>di neu Bruck</i>

El surpiglia la posiziun da l'adjectiv dovrada in tudais-ch da seis interlocutor da l'«Uffizi da construcziun bassa» dal chantun Grischun e nu fa surasèn cha insai esa üsità da dir: *la punt veglia, la punt nouva*.

Ün seguond rapport, datà dals 2 mai 2018, es dedichà al spostamaint da la punt nouva. Il moderatur jauer discuorra in sia introducziun da *la noa punt*. Il rapportader sursilvan, da sia vart, disch consequentamaing *la punt nova*. Quai sun exaimpels vivaints per la labilità da la posiziun dals adjectivs, eir in cas ingio cha la posiziun paress dad esser fixa.

In quista categoria tocca sgüra eir üna fuorma surtutta tale quale

<i>ün fanatic nazi</i> (Chal. ladin 2019).	seguond il model	<i>ein fanatischer Nazi</i>
---	------------------	-----------------------------

160 Adjectiv qualificativ o *da (in)* + nomen

Cha la sintaxa rumantscha ha la tendenza da preferir la **construcziun trasparente, concreta ed analitica** as lascha observar eir per l'adöver da la **qualificaziun dal nomen**.

Il tipus

il cussagl da scoula

as preschainta in ün möd plü transparent co il tipus

il cussagl scolastic.

Discurrind tschern a ün native speaker sainz'oter la fuorma analitica *da* + nomen impè da l'adjectiv + suffix. A bocca as discurriva in E, daspö cha'l nouv mez da transport vaiva cumanzà a circular, da

l'auto da posta,

quella jà, s'inclegia, sper

il poschtàuto o *il poscht*.

In scrit d'eira il veicul gelg

l'auto postal.

Il tipus cul suffix gniva resenti sco ün pa «boffà sü». Las fuormas gnivan dimena dovradas jent eir per skerzar. Schi's nomnaiva a sar Jachen chi manaiva ün büro da posta

Jachen postal,

schi daiva quai üna risada.

In scrit poja capitar ch'ün actuar, ün funcziunari, ün correspondent d'üna gazetta, ün schurnalist chatta il register elevà da las fuormas cun suffix sco adattà per quai ch'el voul exprimer. l's legia lura

*il cussagl ecclesiastic
il cussagl cumünal
disturbis nocturns
las emissiuns jamnilas
l'organisaziun tetgala
las rapresentaziuns seralas.*

Il bsögn da müdar register po depender da divers facturs. In ladin ha l'adöver talian gnü a seis temp üna ter influenza. Blers dovraivan jent «pleduns» – sco chi gniva dit per fuormas na üsitadas minchadi – per as profilar linguisticamaing. La recepziun sarà statta ambivalenta: sentimaints dischagreabels o lura schnöss pro quels chi resguardaivan la tscherna da plets insolita sco na natürala ed exagerada. Acceptanza o dafatta admiraziun pro oters. Probabelmaing pro'ls pacs.

Ün cas es interessant: In ladin d'eira in mincha cumün, fin vers il 1962, vaira blers giuvens (main giuvnas) chi giaivan a la Scoula chantunala. Quels gnivan nomnats

ils scolars da la Scoula chantunala.

A Sent, probabelmaing per influenza dal talian, d'eira in adöver la fuorma (cf. CH. PULT, Papparin)

ils scolars chantunals.

Quista fuorma s'ha chasada aint, schabain cha'ls scolars nu sun sgür bricha possess o proprietà dal Chantun.

Las soluziuns cul suffix han l'avantag chi güdan tuot tenor ad evitar la **repetiziun surfrequainta** da la preposiziun *da* in üna frasa. Quai es sainza dubi ün factur chi po far preferir las soluziuns sinteticas.

L'adjectiv sursilvan *jamnìl* es fabrichà sco *mensìl* e tschercha da corre-spuonder a fuormas tudais-chas sco *Wochen+Nomen* o *wöchentlich + Nomen*.

Il rumantsch grischun surpiglia la fuorma *emnil*, ma indicha daspera las fuormas analiticas *ad emna, da l'emna, mintg'emna, per emna, l'emna*. Per *abendlich* nu surpiglia il rumantsch grischun la fuorma sursilvana *seral* e propuona impè la fuorma *da la saira*.

Dal püt da vista intersubjectiv as poja constatar ch'üna fuorma sco

la part mürala da la chasa,

dovrada spontanmaing a bocca d'ün architect da Scuol, vain resentida sco plü artificiala co la soluziun

la part in mür da la chasa.

161 **Ils adjectivs determinativs**

Ils adjectivs determinativs han la funcziun da precisar il rapport tanter l'esser e la realtä

– cun indichar il possessur o il proprietari	<i><u>meis</u> mantel da plövgia</i>
– cun situar l'esser aint il temp o aint il spazi	<i><u>quista</u> saira, <u>quell'</u>idea</i>
– cun indichar il nomer	<i><u>vainch</u> fùgitivs</i>
– cun situar l'esser in ün möd general	<i>ün <u>tschert</u> cumpogn</i>
– cun metter in dumonda il rapport	<i><u>che</u> lavur? <u>chenüna</u> stoffa?
<u>qual</u> material?</i>

162 **Ils adjectivs possessivs**

Per quai chi riguarda l'aspet morfologic as poja registrar sül territori rumantsch tant il tipus cun artichel co quel sainza.

Cun oters plets, i's chatta il tipus chi correspuonda al talian

la mia casa

e quel chi correspuonda al frances

ma maison.

Il tipus **cul artichel** es derasà in surmiran ed in sutsilvan – idiom da Schons. Il tipus **sainza artichel** es derasà in ladin ed in sursilvan.

- 163 Per quai chi riguarda l'aspet sintactic esa da constatar cha'l **nomer** dals **possessurs** po esser decisiv per la tscherna da l'adjectiv, ma cha'l **gener nu giouva ingüna rolla**.

In tudais-ch as discha

Claudia und ihr Hund	possessur feminin
Fritz und sein Hund	possessur masculin.

Il listess vala pel inglais.

In rumantsch valan in tuots duos cas, **sainza differenza dal gener** dal possessur la listessa fuorma

Claudia e seis chan
Fritz e seis chan.

Il rumantsch va a pêr ed a pass cun tschellas linguas neolatinas.

A regard il **nomer** da possessurs as poja far diversas observaziuns.

In ladin, in sursilvan e pel rumantsch grischun vala il tipus

<i>Mia mamma e ses giat</i>	<i>ses giats</i>
<i>Mes geniturs e lur giat</i>	<i><u>lur</u> giats.</i>

Il possessur al singular dumonda per la terza persuna

ses, sia(s).

Il possessur al plural dumonda

lur (inavriabel).

Pel surmiran as poja registrar

<i>La mamma e la sia figlia</i>	<i>igl <u>sies</u> feagl</i>
<i><u>Igls genitours</u> e la <u>sia</u> feglia</i>	<i>igl <u>sies</u> feagl.</i>

Las Normas Surm. sustegnan l'adöver da *igl(s) lour*, *la(s) lour*, schi's tratta da possessurs al plural e registreschan las fuormas cun ***lour*** sco **regularas**.

Ma i vain concess cha «an lungatg ruschano dovr'ins savens er igl adjectiv da la **3a sg. *sies*, resp. *sias* per la 3a pl.**».

In quist connex esa interessant da constatar cha'l spagnöl ha generalisà la soluziun chi'd es dominante illa lingua discurredda in Surmeir.

Los padres y sus hijos.

A verer bain esa uschea cha la regla in spagnöl e la tendenza dal surmiran da dovrar

sies, sia impè da *lour,*

eir schi's tratta da **plüs possessurs, eliminescha üna irregularità illa structura dal paradigma** dals adjectivs possessivs. Quella as vaiva chasada aint in latin e s'ha mantgnüda d'ürant la fasa dal latin vulgar.

MEUS, TUUS, SUUS (EIR: EIUS), NOSTER, VESTER, EORUM (EARUM),
ILLORUM (ILLARUM)
 MEA, TUA, SUA, (EIR: EIUS), NOSTRA, VESTRA, EORUM (EARUM),
ILLORUM (ILLARUM).

Schi's provess da transpuoner il paradigma dal latin in vallader, schi's preschantess el uschea

meis, teis, seis (eir: da quel, da quella), *nos, vos, dad els, dad ellas*
mia, tia, sia (eir: da quel, da quella), *nossa, vossa, dad els, dad ellas*.

Cun transpuoner la soluziun dal latin in rumantsch as vezza be dalunga cha la fuorma *dad els, dad ellas* (lat. ILLORUM, ILLARUM), rumantsch *lur*, tal. *loro*, fr. *leur(s)*, es insai ün **elemaint d'üna structura differenta** aint il paradigma dals adjectivs possessivs. El es però in general stabil e nu disturba, adonta cha la fuorma es **invariabla** in talian ed in rumantsch.

164 Ils paradigmas dals adjectivs possessivs

Las fuormas pel surmiran e sutsilvan cun lur specialitats, figüran separadas da quellas pel ladin e pel sursilvan.

vall.		m sg.	m pl.	f sg.	f pl.
eu	e	<i>meis ami</i>	<i>meis amis</i>	<i>mia amia</i>	<i>mias amias</i>
tü	e	<i>teis ami</i>	<i>teis amis</i>	<i>tia amia</i>	<i>tias amias</i>
el, ella	e	<i>seis ami</i>	<i>seis amis</i>	<i>sia amia</i>	<i>sias amias</i>
no (nus)	e	<i>nos ami</i>	<i>noss amis</i>	<i>nossa amia</i>	<i>nossas amias</i>
vo (vus)	e	<i>vos ami</i>	<i>voss amis</i>	<i>vossa amia</i>	<i>vossas amias</i>
els, ellas	e	<i>lur ami</i>	<i>lur amis</i>	<i>lur amia</i>	<i>lur amias</i>

Remarcha: Discurrind vegnan las fuormas dal feminin singular apostrofadas per evitar il hiatus: p.ex. *mi'amia, ti'amia, si'amia*.

put.		m sg.	m pl.	f sg.	f pl.
eau	e	<i>mieu amih</i>	<i>mieus amihs</i>	<i>mia amia</i>	<i>mias amias</i>
tü	e	<i>tieu amih</i>	<i>tieus amihs</i>	<i>tia amia</i>	<i>tias amias</i>
el, ella	e	<i>sieu amih</i>	<i>sieus amihs</i>	<i>sia amia</i>	<i>sias amias</i>
nus	e	<i>nos amih</i>	<i>noss amihs</i>	<i>nossa amia</i>	<i>nossas amias</i>
vus	e	<i>vos amih</i>	<i>voss amihs</i>	<i>vossa amia</i>	<i>vossas amias</i>
els, ellas	e	<i>lur amih</i>	<i>lur amihs</i>	<i>lur amia</i>	<i>lur amias</i>

Remarcha: La pronunzcha da la desinenza *-ieu* da l'adjectiv possessiv es *-ia*. Quai vuol dir cha las fuormas dal masculin e dal feminin sun acusticamaing identicas. Las fuormas dal feminin singular vegnan apostrofadas sco in vallader.

surs.		m sg.	m pl.	f sg.	f pl.
jeu	e	<i>miu amitg</i>	<i>mes amitgs</i>	<i>mia amitga</i>	<i>mias amitgas</i>
ti	e	<i>tiu amitg</i>	<i>tes amitgs</i>	<i>tia amitga</i>	<i>tias amitgas</i>
el, ella	e	<i>siu amitg</i>	<i>ses amitgs</i>	<i>sia amitga</i>	<i>sias amitgas</i>
nus	e	<i>nies amitg</i>	<i>nos amitgs</i>	<i>nossa amitga</i>	<i>nossas amitgas</i>
vus	e	<i>vies amitg</i>	<i>vos amitgs</i>	<i>vossa amitga</i>	<i>vossas amitgas</i>
els, ellas	e	<i>lur amitg</i>	<i>lur amitgs</i>	<i>lur amitga</i>	<i>lur amitgas</i>

rg		m sg.	m pl.	f sg.	f pl.
jau	e	<i>mes ami</i>	<i>mes amis</i>	<i>mia amia</i>	<i>mias amias</i>
ti	e	<i>tes ami</i>	<i>tes amis</i>	<i>tia amia</i>	<i>tias amias</i>
el, ella	e	<i>ses ami</i>	<i>ses amis</i>	<i>sia amia</i>	<i>sias amias</i>
nus	e	<i>noss ami</i>	<i>noss amis</i>	<i>nossa amia</i>	<i>nossas amias</i>
vus	e	<i>voss ami</i>	<i>voss amis</i>	<i>vossa amia</i>	<i>vossas amias</i>
els, ellas	e	<i>lur ami</i>	<i>lur amis</i>	<i>lur amia</i>	<i>lur amias</i>

Remarcha: L'ortografia da *noss*, *voss* in rg es remarchabla. La reduplicaziun da l's, eir al singular, correspuonda a la soluziun dal rg in oters cas analogs.

surm.

m sg.	m pl.	f sg.	f pl.
<i>igl mies amei</i>	<i>igls mies ameis</i>	<i>la mia ameia</i>	<i>las mias ameias</i>
<i>igl ties amei</i>	<i>igls ties ameis</i>	<i>la tia ameia</i>	<i>las tias ameias</i>
<i>igl sies amei</i>	<i>igls sies ameis</i>	<i>la sia ameia</i>	<i>las sias ameias</i>
<i>igl noss amei</i>	<i>igls noss ameis</i>	<i>la nossa ameia</i>	<i>las nossas ameias</i>
<i>igl voss amei</i>	<i>igls voss ameis</i>	<i>la vossa ameia</i>	<i>las vossas ameias</i>
<i>igl sies amei</i>	<i>igls sies ameis</i>	<i>la sia ameia</i>	<i>las sias ameias</i>
<i>(igl) lour amei</i>	<i>(igls) lour ameis</i>	<i>(la) lour ameia</i>	<i>(las) lour ameias</i>

Remarcha: Pro'ls noms da parantella vain l'artichel laschè davent. Seguond las *Normas Surm.* vain l'artichel rinforzà cun *agen*, *atgna*, *agens*, *atgnas*.

suts.

m sg.	m pl.	f sg.	f pl.
<i>(igl) mieus amitg</i>	<i>(igls) meas amitgs</i>	<i>(la) mia amitga</i>	<i>(las) mias amitgas</i>
<i>(igl) tieus amitg</i>	<i>(igls) teas amitgs</i>	<i>(la) tia amitga</i>	<i>(las) tias amitgas</i>
<i>(igl) sieus amitg</i>	<i>(igls) seas amitgs</i>	<i>(la) sia amitga</i>	<i>(las) sias amitgas</i>
<i>(igl) noss amitg</i>	<i>(igls) noss amitgs</i>	<i>(la) nossa amitga</i>	<i>(las) nossas amitgas</i>
<i>(igl) voss amitg</i>	<i>(igls) voss amitgs</i>	<i>(la) vossa amitga</i>	<i>(las) vossas amitgas</i>
<i>(igl) lur amitg</i>	<i>(igls) lur amitgs</i>	<i>(la) lur amitga</i>	<i>(las) lur amitgas</i>

Remarcha: L'idiom da **Schons** douvra l'adjectiv possessiv **cul artichel**. Culs noms da stretta parantella vain l'artichel laschè davent. Las fuormas scurzidas *mi'*, *ti'*, *s'* per *mia*, *tia*, *sia*; *mi's*, *ti's*, *si's*, per *mias*, *tias*, *sias* sun dovradas discurrind.

*Già sun'ìl sain da not
e nos bap nu vain el bod?*

*Suord cling'ìl sain da di
e nos bap nu tuorn'el plü?*

166 L'adjectiv possessiv po gnir dovrà eir in **funzioni predicativa**

*Quei cudesch ei mes.
Quista chamischa es mia.*

Illa lingua da famiglia, p. ex. tanter fradglianza chi's dantiglia, as pudessa sainz'oter dudir eir

*Quist cudesch es da mai.
Quists stinvs nu sun da tai.*

Insai sta a disposiziun tuot il paradigma dals adjectivs possessivs eir in fuorma pronominala, analitica, intunada. Ma be in funzioni predicativa ed impustüt culla copula püra esser

da mai, da tai, dad el, dad ella, da no, da vo, dad els, dad ellas.

Il proceder para bod ün pa analog a fuormas dal dialect tudais-ch grischun sco

*das Buoch isch mi
dia Strümpf sind miar, nit dinar Schwöstar.*

In quist connex as poja algordar cun ün surrier a las fuormlas chi's chatta – scrittass in cudeschs vegls in prunas da variantas – cul nom dal possessur o sainza

*Quaist cudasch ais da mai
Jon Dutschessa Duriet.
Chi til divola
ais ün lader.*

*Quist cudesch es da mai.
Chi chi l'ingoula
es ün lader
e vain pichà
per ün pè e per ün man
sülla fuorcha da Milan.*

167 **Ilis adjectivs demonstrativs**

La **deixis** (cf. eir cif. 92) es ün proceder viv e frequent. Ella correspuonda al gest chi muossa cul daint o cul bratsch in üna o tshella direcziun. Ella serva a situar l'esser aint il spazi ed aint il temp, plü daspera o plü dalöntschi (spazi), dalönch (temp). Ilis adjectivs demonstrativs han la funzioni da dar expressiun a la deixis.

168 Fuorma

lad.

<i>quist</i>	<i>quists</i>	<i>quista, quist'</i>	<i>quistas</i>
<i>quel</i>	<i>quels</i>	<i>quella, quell'</i>	<i>quellas</i>

Remarcha: In puter vain la fuorma pronunzchada laschond d'vart l' *u*: *kist, kel*, etc. Sco fuorma scritta valaiva seguond Dicz. ladin DR., 1944, *quaist -a, quaists, quaistas*. Dicz. ladin RD., 1962, indicha eir *quist -a*, ma rinvia pels exaimpels a *quaist*, sco chavazzin da basa. Il Vierv ladin, 1964, adüa be la fuorma *quist -a, quists, quistas*.

surm.

<i>chest</i>	<i>chests</i>	<i>chesta</i>	<i>chestas</i>
<i>chel</i>	<i>chels</i>	<i>chella</i>	<i>chellas</i>
<i>tschel</i>	<i>tschels</i>	<i>tschella</i>	<i>tschellas</i>
<i>lez</i>	<i>igls ezs</i>	<i>lezza</i>	<i>las ezzas</i>

suts.

<i>quest</i>	<i>quests</i>	<i>questa</i>	<i>questas</i>
<i>quel, que</i>	<i>quels</i>	<i>quella</i>	<i>quellas</i>
<i>tschel, tsche</i>	<i>tschels</i>	<i>tschella</i>	<i>tschellas</i>
<i>lez</i>	<i>igls ezs</i>	<i>leza</i>	<i>las ezas</i>

surs.

<i>quest</i>	<i>quests</i>	<i>questa</i>	<i>questas</i>
<i>quei</i>	<i>quels</i>	<i>quella</i>	<i>quellas</i>
<i>tschei</i>	<i>tschels</i>	<i>tschella</i>	<i>tschellas</i>
<i>gliez</i>	<i>lezza</i>	<i>lezs</i>	<i>lezzas</i>

rg

<i>quest</i>	<i>quests</i>	<i>questa</i>	<i>questas</i>
<i>quel</i>	<i>quels</i>	<i>quella</i>	<i>quellas</i>
<i>tschel</i>	<i>tschels</i>	<i>tschella</i>	<i>tschellas</i>
<i>lez</i>	<i>lezs</i>	<i>lezza</i>	<i>lezzas</i>

169 Aspets da l'adöver

In ladin s'ha la differenziaziun dals adjectivs demonstrativs redütta ad ün tipus *quist (qua), quel (là)*. Las variantas, vivas in surmiran, sutsilvan e sursilvan, cun *tschel, lez, gliez*, sun idas a perder.

L'adjectiv *tschel* nun es dovrà in puter. El es rimplazzà tras l'adjectiv *oter, otra*. In vallader han la lingua da scoula e la lingua da baselgia s-chivi l'adöver da *tschel* fin aint pels ons 1970.

La fuorma chi correspuonda al sursilvan *gliez* as chatta in ladin in texts vegls sco *glies(s), less*. Ella vain dovrada sporadicamaing in texts litterars. In seis adöver temporal es la fuorma valladra *tschel, tschella* dependenta dal temp dal verb chi situescha l'acziun

Quai farana tschell'eivna
Ad Erna n'haja vis be tschel di

v. d. l'eivna chi vain.
v. d. avant ün pêr dis.

L'adöver local nu fa problems

*da quista vart da la val
da tschella vart da la val.*

Ma i dà eir

robas da tschel muond.

Quel, quella po avair ün aspet da valütaziun critica in cumbinaziuns da character affectic.

*Da quellas s-charpas nu cumpress eu mai.
Quella gazetta nu legess'la, gnanca per da dir.
Quellas metodos nu til paran adattadas.*

Plü expressa es quista tendenza pro l'adöver dal pronom (cf. cif. 204, 205) co pro l'adöver da l'adjectiv.

In surm., suts. e surs. es *gliez* vital in scrit ed a bocca (cf. DRG 7, 417 ss.)

<i>da gliez temps</i>	<i>lezza dumang</i>
<i>da lezzas uras</i>	<i>igls ezs taimps</i>
<i>lezza geda</i>	<i>lezz'uisa</i>
<i>lez mument</i>	<i>lezza sgarscheivla nova</i>

SPESCHA, Gramm., situescha *gliez* semanticamaing tanter *quest e tschel*.

Tschel, da sia vart, indicha, eir seguond SPESCHA, Gramm., «la persuna ni la caussa che secatta pli dalunsch».

In C ed S es l'adöver temporal da *tschel* main dependent dal temp dal verb e plü vast co in vallader

<i>da tschels ons</i> (suts.)	– in früheren Jahren
<i>tschels onns</i> (surs.)	– ehemdem

Eir per l'adöver da *quist* e *quel* daja differenzas da finezza tanter il sursilvan e'l ladin.

In sursilvan as discha

Per quella ga schein star per bien.

In ladin stuvess la listessa idea gnir expressa uschea

Per quista jada laina laschar per bun.

In maniera absolutamaing identica, in tuot ils idioms, vegnan dovradas las fuormas

quista stà *quest onn*
quista saira *quest unviern*

Ma l'adöver nu s'extenda uschè fich sco p.ex. il talian *questo* cun seis

stamani, stamane, stasera, stanotte

o in frances

ce matin, cet après-midi, ce soir, cette nuit.

Al cuntrari. La preschentscha dal tudais-ch ha gnü ed ha sia influenza. A la fuorma *quista saira* correspuonda il tudais-ch *heute Abend* chi's cumbina cullas indicaziuns da parts dal di curraint

heute früh, heute Morgen, heute Mittag
heute Nachmittag, heute Abend, heute Nacht

In rumantsch (ils seguaints exaimpels valan pel ladin) exista üna cumbinaziun sumgliainta al tudais-ch cun

hoz a bunura *hoz a mezdi*
hoz in daman *hoz davomezdi*

adüna in colliaziun cun üna preposiziun (*a, in, davo*). Quella cumbinaziun es però bloccada per *saira* e per *not* chi vegnan determinats cun *quist*.

Bleras grammaticas registreschan eir ils adjectivs

rg *l'auter, l'otra, (ils) auters, (las) outras*
 medem, medema, medems, medemas
put. *ün tel, üna tela, tels, telas*
vall. *il listessa, la listessa, ils listess, las listessas*
 ün simil, üna simla, simils, simlas

sco demonstrativs. I nun es ingün dubi cha tals adjectivs han üna tscherta valur deictica. I's po però sgür e tschert metter in discussiun scha'l term demonstrativ es indichà.

170 Ils adjectivs numerals

Id es sainz'oter pussibel da's cunvgnir e da postular üna categoria grammaticala speciala pels numerals. I's po però eir categorisar ils numerals tanter ils adjectivs e tils trattar lura seguond lur funcziun sco adjectivs o sco pronom.

I dà grammaticas chi, impè da dovrar ils terms adjectiv e pronom douvran ils terms adjectiv in adöver relativ ed adjectiv in adöver absolut. I nun es fich important che terminologia chi's tscherna. Essenzial esa però chi's sapcha che chi's manaja cun ün term.

La differenza tanter adjectivs numerals cardinals ed ordinals es datta da la terminologia matematica.

171 Ils adjectivs numerals **cardinals** as preschaintan sco segua

	vall.	put.	surm.	suts.	surs.	rg
0	<i>nolla</i>	<i>nolla</i>	<i>nolla</i>	<i>nola nula</i>	<i>nul nulla</i>	<i>null(a)</i>
1	<i>ün üna</i>	<i>ün üna</i>	<i>en ena</i>	<i>egn egna</i>	<i>in ina</i>	<i>in ina</i>
2	<i>duos dua</i>	<i>duos dua</i>	<i>dus dua du</i>	<i>dus duas</i>	<i>dus duas dua</i>	<i>dus duas</i>
3	<i>trais traja</i>	<i>trais traja</i>	<i>treis tre</i>	<i>tres</i>	<i>treis trei</i>	<i>trais</i>
4	<i>quatter</i>	<i>quatter</i>	<i>quatter</i>	<i>quater</i>	<i>quater</i>	<i>quatter</i>
5	<i>tschinch</i>	<i>tschinch</i>	<i>tschintg</i>	<i>tschentg</i>	<i>tschun</i>	<i>tschintg</i>
6	<i>ses</i>	<i>ses</i>	<i>seis</i>	<i>sis</i>	<i>sis</i>	<i>sis</i>
7	<i>set</i>	<i>set</i>	<i>set</i>	<i>seat</i>	<i>siat</i>	<i>set</i>
8	<i>ot</i>	<i>och</i>	<i>otg</i>	<i>otg</i>	<i>otg</i>	<i>otg</i>
9	<i>nouv</i>	<i>nouv</i>	<i>nov</i>	<i>nov</i>	<i>nov</i>	<i>nov</i>
10	<i>desch</i>	<i>desch</i>	<i>diesch</i>	<i>diesch</i>	<i>diesch</i>	<i>diesch</i>
11	<i>ündesch</i>	<i>ündesch</i>	<i>endesch</i>	<i>endesch</i>	<i>endisch</i>	<i>indesch</i>
12	<i>dudesch</i>	<i>dudesch</i>	<i>dodesch</i>	<i>dudesch</i>	<i>dudisch</i>	<i>dudesch</i>
13	<i>traidesch</i>	<i>tresch</i>	<i>tresch</i>	<i>tresch</i>	<i>tresch</i>	<i>tresch</i>
14	<i>quattordesch</i>	<i>quattordesch</i>	<i>quittordesch</i>	<i>quitordesch</i>	<i>quitorisch</i>	<i>quattordesch</i>
15	<i>quindesch</i>	<i>quindesch</i>	<i>quindesch</i>	<i>quendesch</i>	<i>quendisch</i>	<i>quindesch</i>
16	<i>saidesch</i>	<i>saidesch</i>	<i>sedesch</i>	<i>sedesch</i>	<i>sedisch</i>	<i>sedesch</i>
17	<i>deschset</i>	<i>dischset</i>	<i>dischset</i>	<i>gisseat</i>	<i>gissiat</i>	<i>deschset</i>
18	<i>deschdot</i>	<i>dischdoch</i>	<i>dischdotg</i>	<i>schotg</i>	<i>schotg</i>	<i>deschdotg</i>
19	<i>deschnouv</i>	<i>dischnouv</i>	<i>dischnov</i>	<i>schenev</i>	<i>scheniv</i>	<i>deschnov</i>
20	<i>vainch</i>	<i>vainch</i>	<i>vantg</i>	<i>ventg</i>	<i>vegn</i>	<i>ventg</i>
30	<i>trenta</i>	<i>trenta</i>	<i>trenta</i>	<i>trainta</i>	<i>trenta</i>	<i>trenta</i>
40	<i>quaranta</i>	<i>quaraunta</i>	<i>curanta</i>	<i>curànta</i>	<i>curonta</i>	<i>quaranta</i>
50	<i>tschinquanta</i>	<i>tschinquaunta</i>	<i>tschuncanta</i>	<i>tschuncànta</i>	<i>tschunconta</i>	<i>tschuncanta</i>
60	<i>sesanta</i>	<i>sesaunta</i>	<i>sessanta</i>	<i>sissànta</i>	<i>sissona</i>	<i>sessanta</i>
70	<i>settanta</i>	<i>settaunta</i>	<i>settanta</i>	<i>satànta</i>	<i>siatonta</i>	<i>settanta</i>
80	<i>ottanta</i>	<i>ochaunta</i>	<i>otganta</i>	<i>otgànta</i>	<i>otgonta</i>	<i>otganta</i>
90	<i>novanta</i>	<i>nonaunta</i>	<i>novanta</i>	<i>novànta</i>	<i>navonta</i>	<i>novanta</i>
100	<i>tschient</i>	<i>tschient</i>	<i>tschent</i>	<i>tschient</i>	<i>tschien</i>	<i>tschient</i>
1000	<i>milli</i>	<i>milli</i>	<i>mella</i>	<i>meli</i>	<i>melli</i>	<i>milli</i>

Cumbinaziuns tanter deschers ed üners:

In cumbinaziun cun ün ed ot crouda il vocal da colliaziun, dimena

vall.	<i>vainchün, vainchot</i>
put.	<i>vainchün, vainchoch</i>
surs.	<i>ventgin, ventgotg</i>
rg	<i>ventgin, ventgotg</i>

Il vocal da colliaziun tanter deschers ed üners es per regla -a-

vall.	<i>trent<u>a</u>duos, trent<u>a</u>trais, trent<u>a</u>quatter, trent<u>a</u>tschinch</i>
surs.	<i>vent<u>a</u>g<u>a</u>dus, vent<u>a</u>g<u>a</u>treis, vent<u>a</u>g<u>a</u>quatter, vent<u>a</u>g<u>a</u>tschun</i>
rg	<i>vent<u>a</u>g<u>a</u>dus, vent<u>a</u>g<u>a</u>trais, vent<u>a</u>g<u>a</u>quatter, vent<u>a</u>g<u>a</u>tchintg</i>

La pronunzcha dal vocal da colliaziun in vallader es **-i**-. Dal rest sco pro'l fonem chi correspuonda al tudais-ch 'und' e chi's preschainta in scrit culla fuorma da *e*, *ed*.

Quist am fa gnir las vainchiquatter.

Il Dicz. ladin Eb. 2003 tscherna pel vocal da colliaziun tanter 20 + üners l'-e- e na l'-a- . Eir Dicz ladin RD. scriva: «*quai am fa gnir las vaincheaquatter*».

*vainchün, vaincheduos, vainchetrais, vainchequatter,
vainchetschinch, vaincheses, vaincheset, vainchot, vainchenouv.*

Il sursilvan collia eir *vegn*, sco *trenta*, *curonta* etc. cun *a*

ventgadus, ventgaquatter, ventganov.

Duos, trais dvaintan in lad. *dua traja*, in surs. *dua, trei*, in rg *dua, traia* davant tschienters e millers:

vall.	<i>duatschient, trajatschient, duamilli, trajamilli</i>
surs.	<i>duatschien, treitschien, duamelli, treimelli</i>
rg	<i>duatschient, traiatschient, duamilli, traiamilli</i>

Da remarchar es il cas da la cumbinaziun tanter il *miller* ed il *tschienter*, scha'l *tschienter* es al singular.

Adöver in ladin

3'100	<i>trajamilli<u>ü</u>ntschi<u>en</u>t</i>
1'150	<i>milli<u>ü</u>ntschi<u>en</u>tschin<u>qu</u>anta</i>

La soluziun correspuonda a l'adüs dal tudais-ch e da l'inglais.

Illa vita pratica vegnan las cifras scrittas oura be in situaziuns precisas. Möds da pajar ingio chi'd es üsit da metter sper la cifra numerica eir la cifra scritta oura in custabs nu fan fadia. Pel solit esa uschea chi's chatta glistas da cifras scrittas oura in grammaticas o vocabularis, da möd chi's po as dostar in mincha cas.

- 172 Ils adjectivs **numerals** **ordinals** sun fich regulars. Be per las cifras 1–4 daja fuormas specialas. Tschellas cifras vegnan fuormadas cul suffix *-avel*, *-avla* chi'd es dovrà in tuot il territori rumantsch dal Grischun.

Dimena

	lad.	surm.	suts.	surs.	rg
1.	<i>prüm</i>	<i>amprem</i>	<i>amprem</i>	<i>emprem</i>	<i>emprim</i>
2.	<i>seguond</i>	<i>sagond</i>	<i>savund</i>	<i>secund</i>	<i>segund</i>
3.	<i>terz</i>	<i>terz</i>	<i>tearz</i>	<i>tierz</i>	<i>terz</i>
4.	<i>quart</i>	<i>quart</i>	<i>quart</i>	<i>quart</i>	<i>quart</i>

In E as poja observar cha l'ordinal da *tschinch* as preschantaiva sco *quint* e sco *tschinchavel*.

La fuorma sintetica *quint*, surtutta dal talian, es gnüda preferida in scoula fin aint pels ons 50 dal 20avel tsch. I's po dimena leger

Quint cudesch da lectüra
La quinta classa.

Da chefar ha quai cul fat cha la fuorma populara cun *-avel* paraiva d'appartgnair ad üna sfera massa pac scolada. Eir in sursilvan daja cas ingio chi vain dovrà la fuorma *quint*, impustüt illa lingua ecclesiastica.

Il quint condament
El quint onn da siu pontificat.

In congual cullas linguas neolatinas ha il rumantsch mantgnü quatter (tschinch) fuormas sinteticas dal latin.

Il frances üna fin duos

le premier, le second / le deuxième

il talian desch cun

primo, secondo, terzo, quarto, quinto, sesto, settimo,
ottavo, nono, decimo

Davo vaja inavant cul suffix *-esimo* o in cumbinaziuns cullas fuormas sinteticas mantgnüdas.

Per las indicaziuns plü precisas in **dinastias** s'inserva il ladin dals ordinals cumbinats cul artichel

Carl V	vain let	<i>Carl il tschinchavel</i>
Friedrich II	vain let	<i>Friedrich il seguond</i>
Giovanni XXIII	vain let	<i>Giovanni il vainchetravaisavel</i>

Remarcha: La fuorma *vainchetravaisavel* para curiusa. Ma ella correspuonda al bsögn da la lingua da regularisar. A la televisiun rumantscha as poja dudir pel puter perfin *il duosavel* impè da *il seguond*.

La lingua discurrida prodüa dafatta *quartavel* sper il solit *quart*.

In sursilvan vala ün'otra soluziun

Leopold II	vain let	<i>Leopold ils dus</i>
Paul VI	vain let	<i>Paul ils sis</i>
Napoleon I	vain let	<i>Napoleon ils in</i>
	ma eir	<i>Napoleon igl emprem</i>

173 Ils adjectivs indefinits

Las gruppaziuns chi vegnan fattas per quista categoria as basan sün criteris semantics e na sün criteris syntactics.

Üna gruppaziun importanta es quella dals adjectivs **quantitativs**.

Exaimpels pel vallader

<i>bler</i>	<i>blers</i>	<i>blera</i>	<i>bleras</i>
<i>pac</i>	<i>pacs</i>	<i>paca</i>	<i>pacas</i>
<i>tant</i>	<i>tants</i>	<i>tanta</i>	<i>tantas</i>
<i>ingün</i>	<i>ingüns</i>	<i>ingüna</i>	<i>ingünas</i>

Eir ad amplifichar la glista nu dessa nouvs princips. La soluziun corre-spuonda a quella dal talian e dal spagnöl

<i>molto piacere</i>	<i>muchos alumnos</i>
<i>poca pace</i>	<i>en ningun caso</i>

Ella nu va a pêr cun quella dal frances

beaucoup de travail

chi's basa pro las indicaziuns da quantità sün ün sistem adverbial chi consista d'ün adverb plü la preposiziun *de* chi funcziuna sco particla partitiva. Eir in rumantsch exista la fuorma, ma ella nun es dvantada viva e nu riva da far concorrenza al model adjectivic.

bler da lavur sper *blera lavur*

La soluziun cun *da* dal rumantsch as cumbina plü jent cul **verb** co cul substantiv

Ün trafögl da quatter dà *bler da sbatter*.

Interessanta es la fuorma invariabla da

mincha / mintga.

Ella d'eira viva al nord da l'Italia e correspuonda in seis adöver al talian *ogni* ed al frances *chaque*.

Tschertas cumbinaziuns cun *mincha* vegnan resentidas sco unitats e vegnan eir scrittas insembel.

surs. *mintgacass, mintgamai, mintgaton, mintgazacu*

Las grammaticas pels singuls idioms dan glistas plü extaisas pels adjectivs indefinits.

174 **Ils adjectivs interrogativs**

Il princip descrit pels adjectivs indefinits vala eir pels adjectivs interrogativs.

vall. *Che cudesch manajast?*
put. *Auncha quaunts kilometers fin Bivio?*
surm. *Quantas gedas stoia anc deir igl madem?*
suts. *Tgenegn vânt âs pears?*
surs. *Quals suprastants ston vegnir reelegi?*
rg *Tgenina chasa has cumprà?*

Fich derasada es la fuorma invariabla *che, tgei, tge*

Che charn faina pro?
Tgei uras eis ei?
Tge vin has pli gugent?

Qual para dad esser main derasà e dovrà co *chenün, tgeinin*.

In ladin maina la scoula daspö lönch üna cumbatta cunter la fuorma *che per ün -a*. Chi saja da preferir la fuorma *chenün -a* es l'opiniun generala.

S'inclegia cha la tscherna da la preposiziun *per* sco elemaint constitutiv per fuormar l'adjectiv interrogativ po irritar, cun quai cha

che per ün -a

correspuonda a la fuorma tudais-cha

was für einer, was für eine, was für eines, was für welche
(cf. DRG 3, 542).

Sgür cha la fuorma tudais-cha ha gnü influenza, ma i nu's da-scha invlidar cha la preposiziun *per* ha funcziuns paraintas in ladin.

l's disch

Eu lavur jent da per mai.
Per mai, it pür sü da la senda stipa.
Ella sezza dapersai. Ella larà leger.
Al cunfin sun gnüts controllats tuots. Ün per ün.

Ün per ün es plü intensiv co il solit *minchün*. «Ünperün» (scrit insembel!) es dal rest il titel cha MEN GAUDENZ ha tschernü per la traducziun ladina (1949) dal drama *Jedermann* da HUGO VON HOFMANNSTHAL.

A verer bain as stoja gnir a la conclusiun cha la fuormaziun *che per ün* s'haja chasada aint e viva in ladin grazcha al model tudais-ch, ma ch'ella saja gnüda favurisada eir da facturs interns.

175 Il pronom

Il filolog frances FERDINAND BRUNOT (1860–1938) vaiva propost da dovrar impè da pronom il term *représentant*. Il term s'ha stabili in frances in cumbinaziun cul pronom, *pronom représentant*. La grammatica tudais-cha es gnüda confruntada cun üna proposta sumgliainta. Il term *Stellvertreter* ha chattà accoglientscha fin aint illas grammaticas da scoula. Talas propostas sun bain maniadadas e voulan render consciaint a chi chi s'occupa da grammatica chi's tratta pro pronoms – sco chi disch la fuorma latina, v. d. per il nomen o impè dal nomen – da substituets o rimplazzants da nomens. Schi s'es consciaint da quai (e quai inclegian eir scolaras e scolaras da las scoulas popularas plü co bain), schi es il term pronom da resguardar sco absolutamaing dovrabel ed adequat.

I's po distinguer las sequaintas sorts da pronoms

pronoms persunals	pronoms possessivs
pronoms reflexivs	pronoms demonstrativs
pronoms relatifs	pronoms quantitativs
	pronoms indefinits
	pronoms interrogativs

La glista da pronoms qua sura es disposta opticamaing in duos gruppas. La gruppa a dretta correspuonda in princip a las differenziaziuns fattas pro l'adjectiv determinativ. I's tratta dad **adjectivs** dovrats in **funcziun pronominala**. Il proceder sintactic da la gruppa a dretta es dimena per part congruent a quel dals adjectivs determinativs.

Sintacticamaing e morfologicamaing interessanta es la gruppa a schnestra.

176 Ils pronoms persunals

Las fuormas e l'adöver muossan üna gronda variaziun. Il commentar agiunt a las fuormas riguarda be ils cas ils plü interessants.

177 Pronoms accentuats subjects

	1	2	3 m	3 f	4	5	6 m	6 f
vall.	<i>eu</i>	<i>tü</i>	<i>el</i>	<i>ella</i>	<i>no (nus)</i>	<i>vo (vus)</i>	<i>els</i>	<i>ellas</i>
put.	<i>eau</i>	<i>tü</i>	<i>el</i>	<i>ella</i>	<i>nus</i>	<i>vus</i>	<i>els</i>	<i>ellas</i>
surm.	<i>ia</i>	<i>te</i>	<i>el</i>	<i>ella</i>	<i>nous</i>	<i>vous</i>	<i>els</i>	<i>ellas</i>
suts.	<i>jou</i>	<i>tei</i>	<i>el</i>	<i>ella</i>	<i>nus</i>	<i>vus</i>	<i>els</i>	<i>ellas</i>
surs.	<i>jeu</i>	<i>ti</i>	<i>el</i>	<i>ella</i>	<i>nus</i>	<i>vus</i>	<i>els</i>	<i>ellas</i>
rg	<i>jau</i>	<i>ti</i>	<i>el</i>	<i>ella</i>	<i>nus</i>	<i>vus</i>	<i>els</i>	<i>ellas</i>